

Válaszok a feltett kérdésekre

Megmarad-e az energia a VE tágulása során?

- Tapasztalatunk szerint az energia helyileg (tehát az energiasűrűség) megmaradó mennyiség

Hol? Mit értünk energia alatt?

Biztosan annyit tudunk, hogy Naprendszerben.

Különböző anyagfajtákhoz rendeljük (anyag, sugárzás, sötét anyag, sötét energia),
gravitációhoz nem.

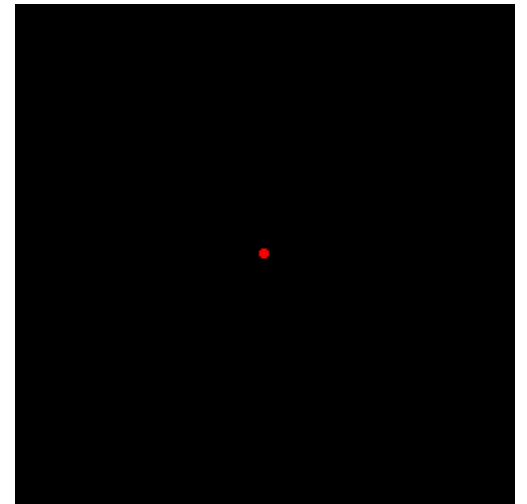
- Az EM tér (fotonok), az anyag energiasűrűsége csökken a tágulás során
- A sötét energia energiasűrűsége állandó
- A gravitációs tér energiasűrűségének nincs pontos meghatározása, a hozzá rendelhető energia valószínűleg nő.

Mi okozza a vöröseltolódást?

A távoli égitestek fénye hosszú idő alatt jut el hozzánk. Az eltelt idő közben a VE tágult.

Hogyan képzelhetjük el a VE tágulását?

Képzeljük magunkat kétdimenziós embereknek, akik egy (lég)gömb felületén élnek. Képzeljünk a gömbre egy elektromágneses hullámot. Ha elkezdjük a léggömböt felfújni, akkor a felülete - a tér, amelyben élünk - tágul, és vele együtt a hullámhossz is nő. Növekvő hullámhossz a vörös felé való eltolódást jelent. Minél régebben indult el a fényhullám, annál hosszabb ideig tágult,

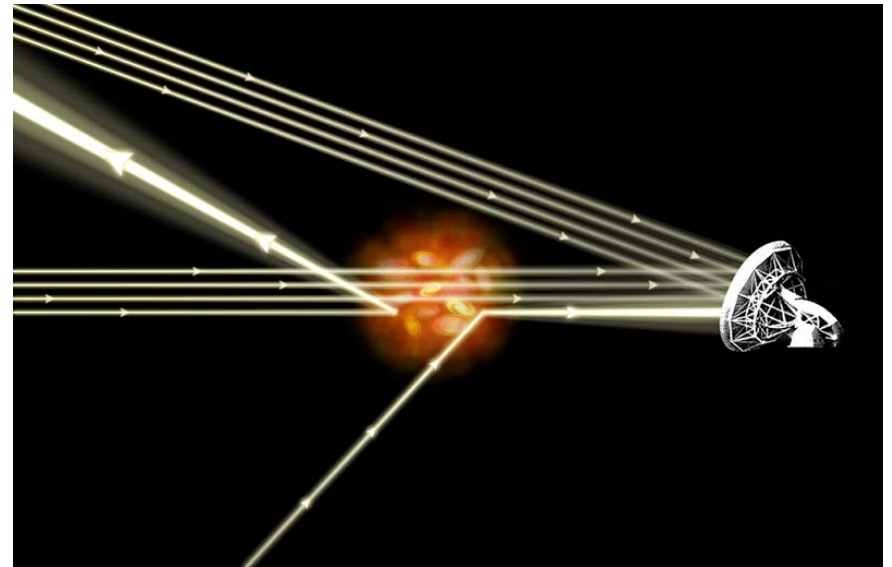
A Hubble állandó új mérése?

A galaxis-csoportokat forró gáz veszi körül, amelyen szóródik a kozmikus háttérsugárzás, és így torzul a háttérsugárzás jele abban az irányban

A torzulás nagysága a gáz hőmérsékletétől, sűrűségétől és kiterjedésétől függ, így az utóbbit, **d**-t meg tudják állapítani.

A **d** olyan nagy, hogy szokásos háromszögelési módszerrel meg lehet határozni a látószögét, **α** -t

α és **d** ismeretében megkapjuk a távolságát

A foton-kép és a Planck formula következményei

$$\left. \begin{array}{l} E_\gamma \propto \frac{1}{\lambda} \\ \langle E_\gamma \rangle \propto T \end{array} \right\} \Rightarrow T \propto \frac{1}{\lambda}$$

T	λ_{tip}
1K	0,29cm
300K	0,001cm
6000K	500nm

$$\langle \varepsilon_\gamma \rangle = \langle \rho_\gamma \rangle \langle E_\gamma \rangle \propto \frac{1}{\lambda^3} \frac{1}{\lambda} \propto T^4$$

Stefan-Boltzmann!

$$d\varepsilon = \frac{8\pi h}{c^3} \frac{v^3 dv}{e^{\frac{hv}{kT}} - 1} = \frac{8\pi h}{c^3} \frac{k^4}{h^4} T^4 \frac{x^3 dx}{e^x - 1} \propto T^4$$

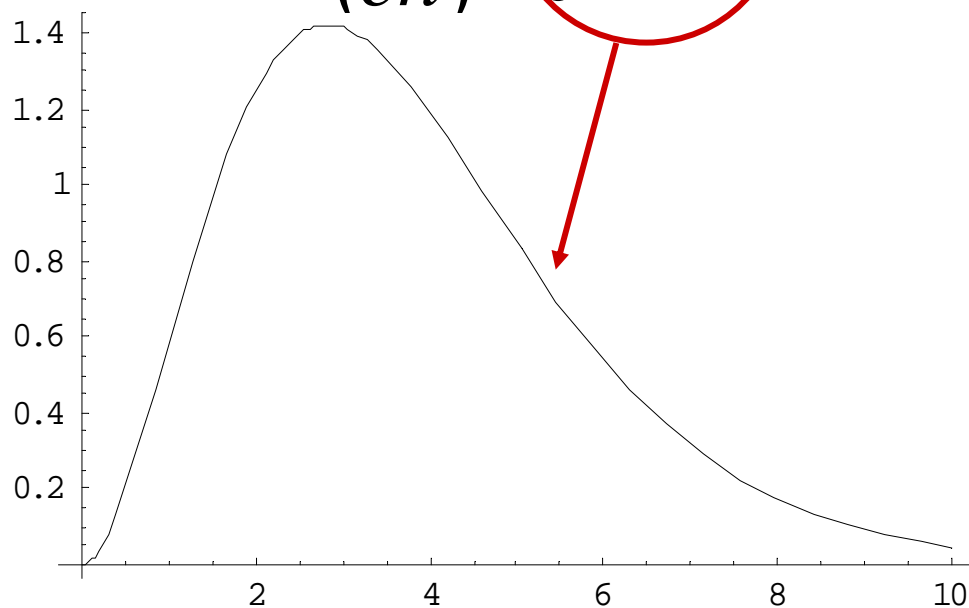
●∞2●:

$$d\varepsilon' = \frac{d\varepsilon}{16} = \frac{8\pi h}{16c^3} \frac{v^3 dv}{e^{\frac{hv}{kT}} - 1} = \frac{8\pi h}{c^3} \frac{v'^3 dv'}{e^{\frac{h2v'}{kT}} - 1} = \frac{8\pi h}{c^3} \frac{v'^3 dv'}{e^{\frac{hv'}{k(T/2)}} - 1}$$

Mekkora a kozmikus háttérsugárzás hullámhossza?

A hőmérsékleti sugárzás spektrumát a Planck-féle eloszlás írja le,
nem jellemezhető egyetlen hullámhosszal

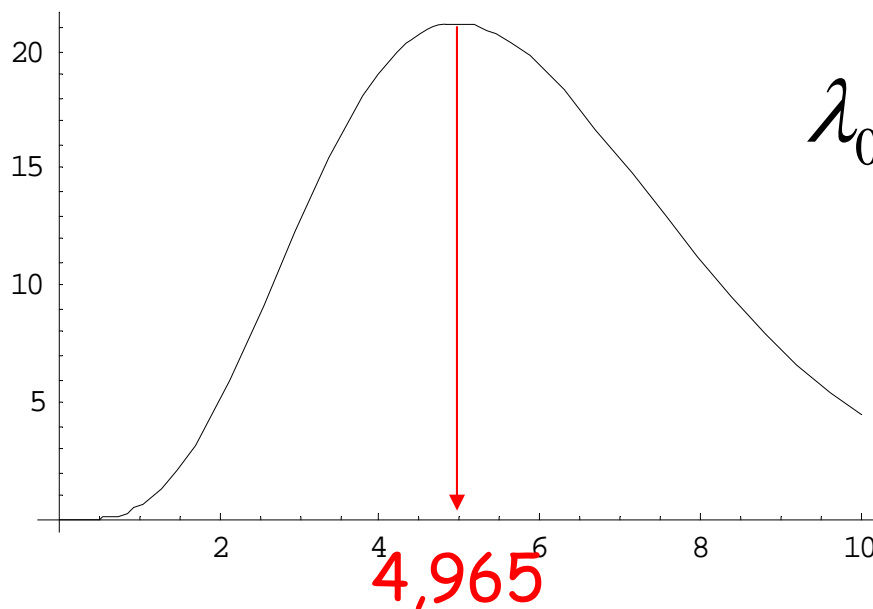
$$d\varepsilon(\nu, T) = 8\pi \frac{(kT)^4}{(ch)^3} \frac{x^3 dx}{e^x - 1}, \quad x = \frac{h\nu}{kT}$$

Mekkora a kozmikus háttérsugárzás hullámhossza?

A Planck-féle eloszlás λ függvényében
A maximumhoz tartozó hullámhossz a legvalószínűbb

$$\left(\frac{d\varepsilon(\lambda, T)}{d\lambda} \right)_{\lambda_0} = 8\pi \frac{(kT)^5}{(ch)^4} \frac{x_0^5}{e^{x_0} - 1} = 0, \quad \lambda_0 = \frac{hc}{kTx_0}$$

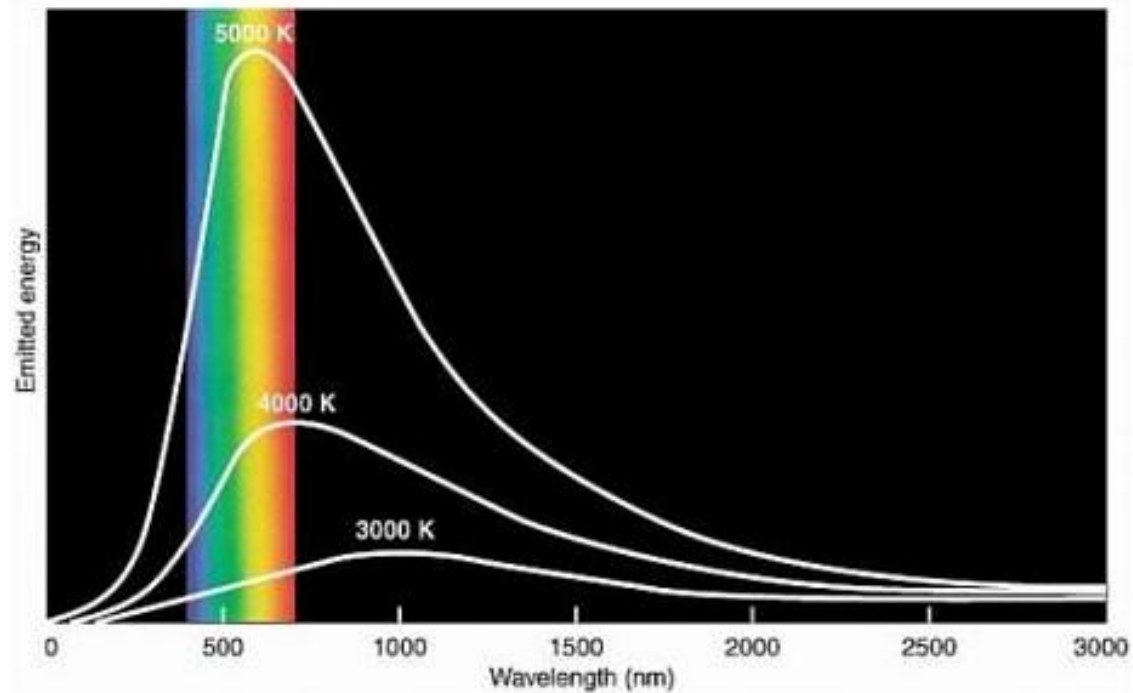
$$\lambda_0 = \frac{hc}{4,965 kT}$$

Mekkora a kozmikus háttérsugárzás hullámhossza?

A legvalószínűbb hullámhossznál van a függvény maximuma

⑨ Wien-féle eltolódási törvény

$$\lambda_0 = \frac{2,9\text{mm}}{\{T\}}$$

A CMB esetén $\lambda_0 = 1,06 \text{ mm}$

Mekkora a kozmikus háttérsugárzás hullámhossza?

Az átlagos hullámhossz nagyobb

A fotonok sűrűsége a hullámhossz függvényében

$$dn(\lambda, T) = \frac{d\varepsilon(\lambda, T)}{h\nu} = 8\pi \frac{(kT)^3}{(ch)^3} \frac{x^2 dx}{e^x - 1}$$

$$\langle \lambda \rangle = \frac{\int_0^\infty \lambda dn(\lambda, T)}{\int_0^\infty dn(\lambda, T)} = 0,6842 \frac{ch}{kT} = \frac{9,86\text{mm}}{\{T\}}$$

$$\langle \lambda \rangle_{\text{CMB}} = 3,6\text{mm}$$

Hogyan fejlődnek a galaxisok?

Általános vélemény, hogy a kezdeti piciny sűrűség-ingadozásokat (amelyeket a CMB-ben látunk) a gravitációs vonzás hosszú idő alatt felerősítette

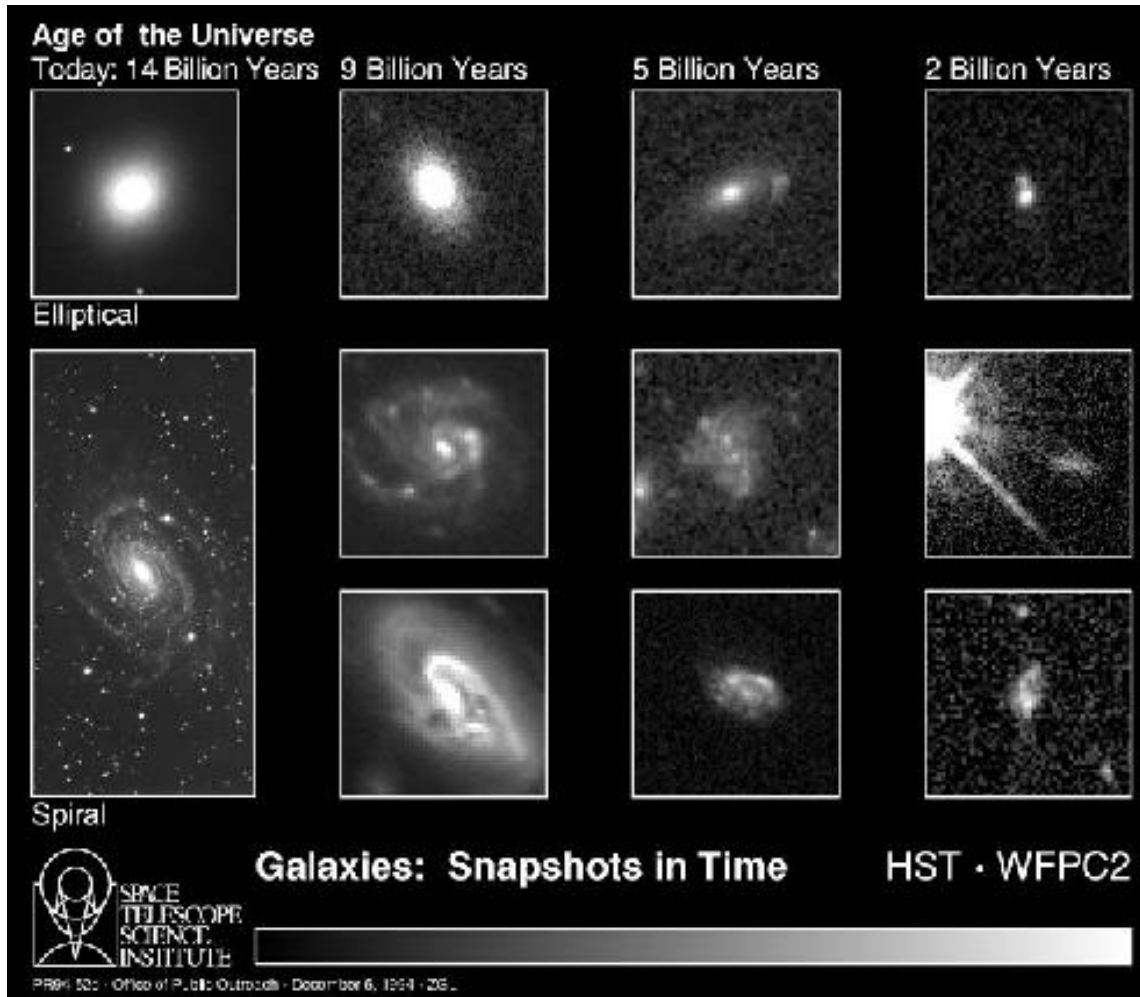
500 ezer évvel az Ősrobbanás után a Tejút helyén mintegy 0,5%-kal magasabb volt a sűrűség, mint a környezetében, ezért itt a tér lassabban tágult

A lassúbb tágulás felerősítette a sűrűség-többletet:

- a 15 millió éves VE-ben már 5%-kal volt magasabb a helyi sűrűség
- Az 1,2 milliárd éves VE-ben már 2-szer magasabb volt a helyi sűrűség

Hogyan fejlődnek a galaxisok?

Elliptikus
galaxis:

Spirális
galaxis:

Formálódó csillagrendszerek?

Magyarázható-e másként a Hubble-törvénytől való eltérés?

Igen. A sötét energia akkor adódik, ha feltételezzük, hogy a gravitációs kölcsönhatást a VE-ben mindenhol ugyanaz a törvény írja le (nagy skálákon).

Ezt érdemes kutatni, de

- A mérési eredményeket nagyon pontosan leírja a sötét energia feltevésével alkotott modell
- Az általános relativitás elmélete mind tetszetős, mind pedig igen pontos mérések támasztják alá (l. Einstein kiállítás)

Előfordulhat-e fénysebességnél gyorsabb távolodás a galaxisok között?

Szerintem igen, nem ismerek olyan fizikai törvényt, ami ezt kizárná.

Nem valamilyen hatás terjedési sebességéről van szó, hanem a tér tágulásából eredő távolodásról.

A sebesség az ált. rel.ben helyi koordinátákkal számítandó ki, ezért egymástól távol levő testek sebességének összehasonlítása bajos.

A feldobott kő analógiája meddig használható?

Tudtommal nincs határa

Az utóbbi két válasz az ált. rel. Pontosabb ismeretét igényelné

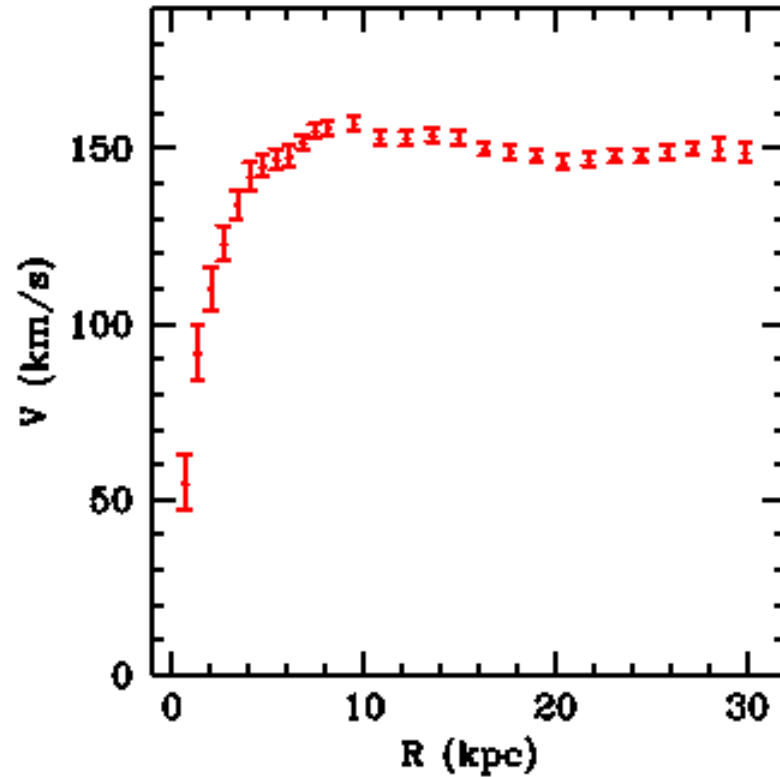
- Nem vagyok benne biztos, hogy az irodalomban teljesen ismerné a válaszokat, de szakértőt kell megkérdezni

Mikro- és makrovilág kapcsolatáról még egyszer

- Miért kritikus a sűrűség?
- Honnan származik az anyag?
  - Kezdetben anyag és antianyag feltehetően ugyanannyi volt. Valami miatt ez a szimmetria megsérült. A VE tágulásával az anyag és antianyag EM sugárzássá alakult át, és visszamaradt egy kevés anyag (kb. egymilliárd fotonra jut egy proton)
- Mi a VE finomszerkezetének forrása?
- Mi a sötét anyag?

Sötét anyag létezésének bizonyítéka

- A galaxisok forgási görbéje

A forgási görbe következménye

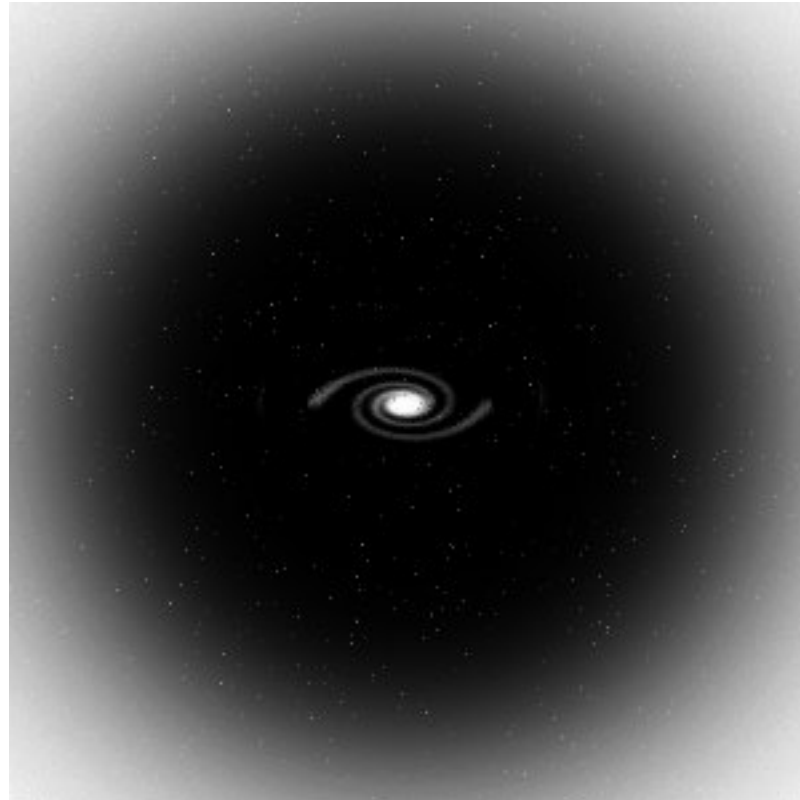
$$m \frac{v_t^2}{r} = G \frac{mM}{r^2} \qquad v_t^2 = G \frac{4}{3} \pi \rho \frac{r^3}{r}$$

$$\rho \propto \frac{1}{r^2} \qquad \rho_L \propto e^{-r}$$

- 9

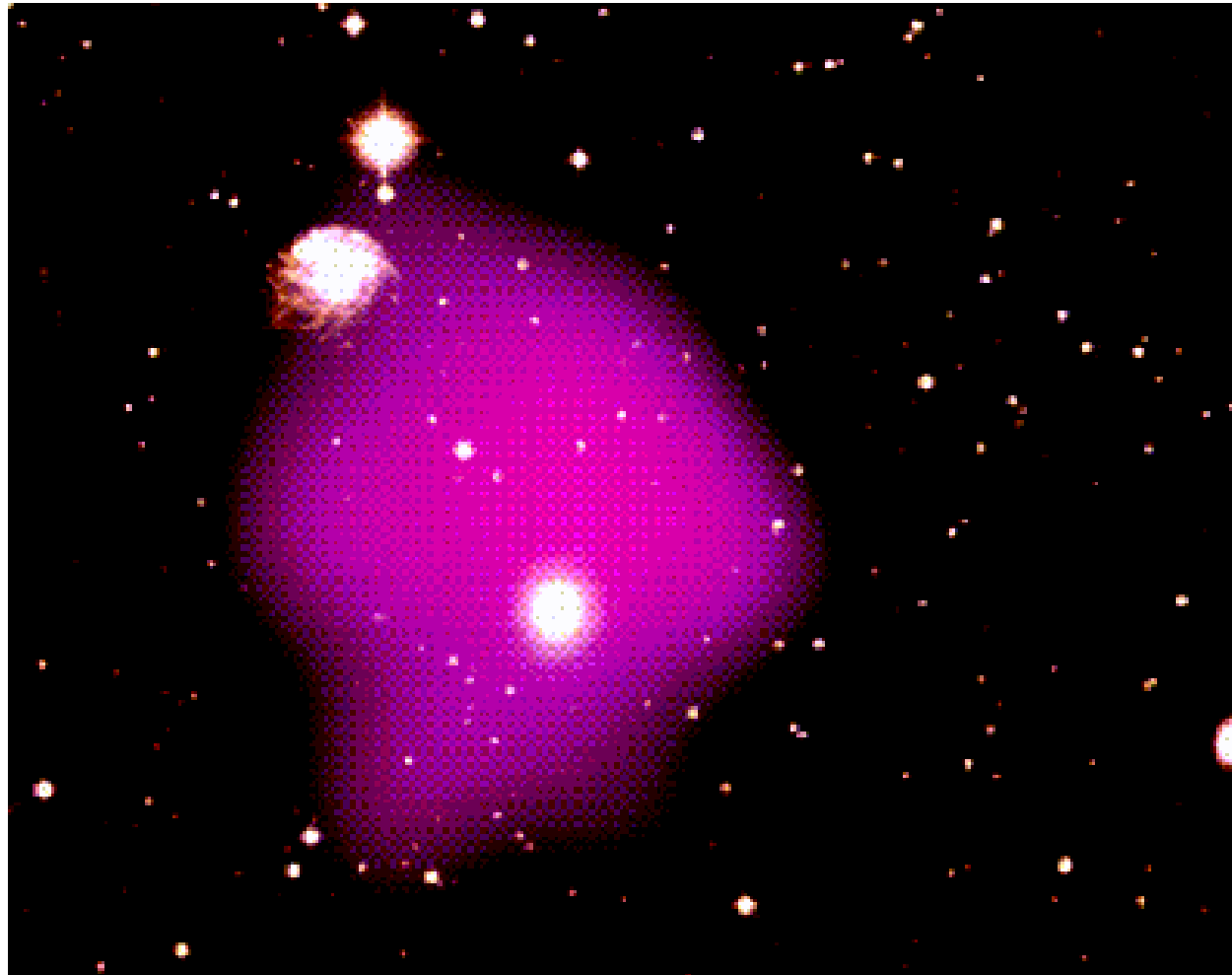
- a galaxisoknak udvara (halo) van, pl. az M51 udvara 50kpc távolságra terjed
- a galaxisban a sötét anyag tömege legalább 10szerese a fénylő anyag tömegének

Sötét anyag a galaxisban

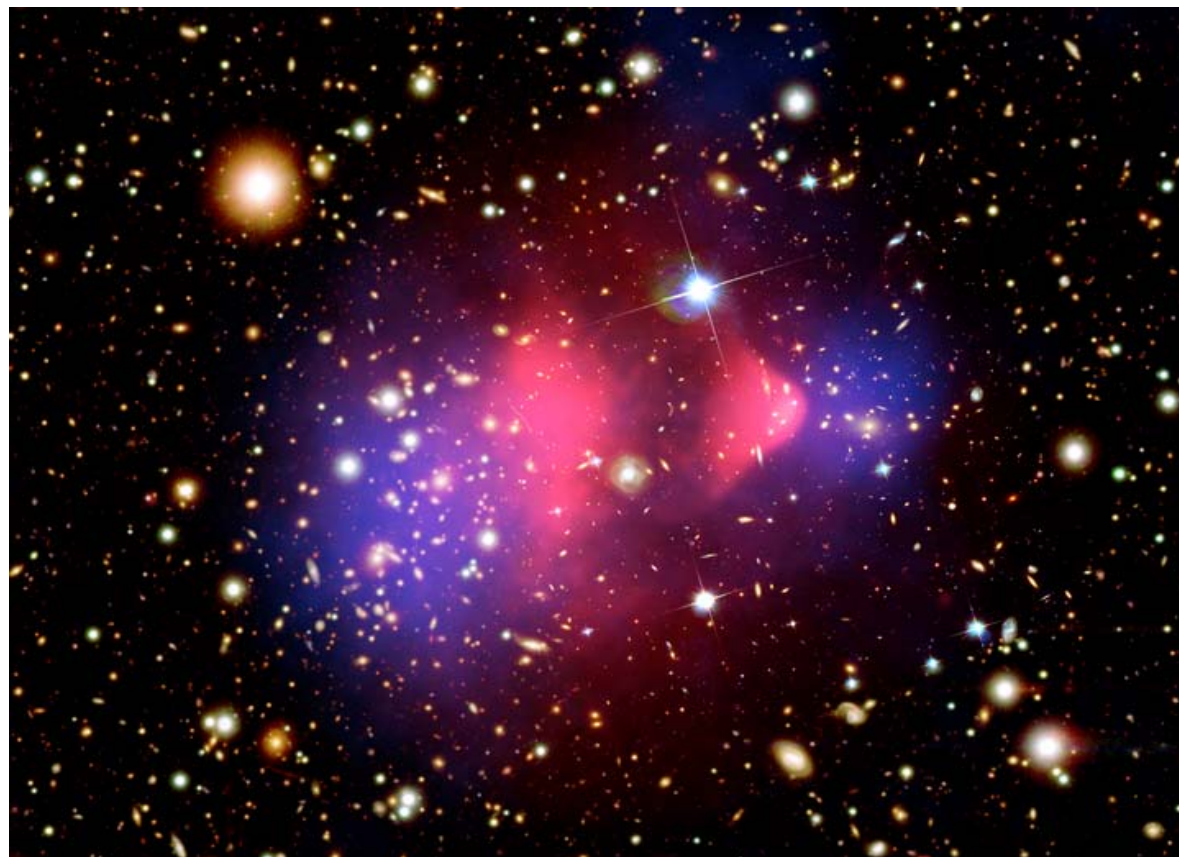
Röntgensillagászat: gázfelhők léteznek

- A Chandra képe galaxisok közötti gázfelhőről:

Sötét anyag létezésének bizonyítéka

- A Chandra képe két galaxishalmaz ütközéséről:

- Rózsaszín: forró gáz galaxishalmazok körül
- Kék: gravitációs fényelhajlásból következtetett SA

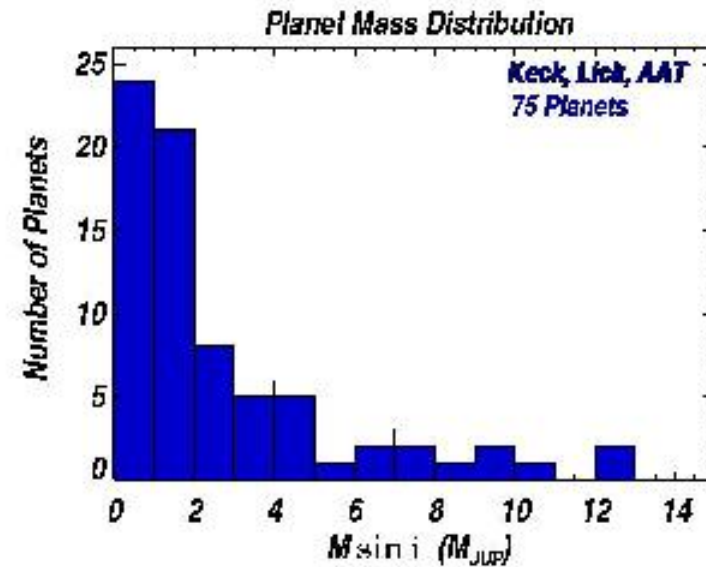
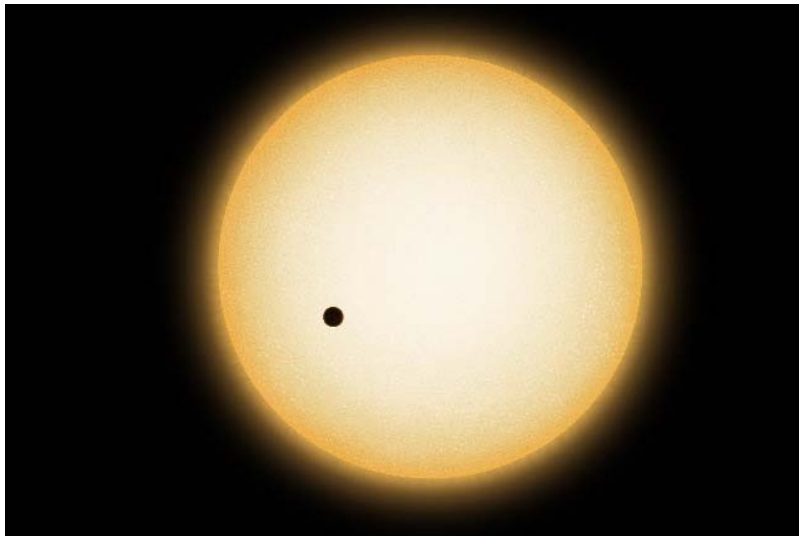
Mi lehet a sötét anyag

- Barionikus
  - bolygók
  - fehér törpék
  - MACHO-k (**Massive Compact Halo Object**): barna, fekete törpék, neutroncsillagok, fekete lyukak
  - gázfelhők
- a nukleoszintézis alapján $\Omega_B \sim 0,04 < \Omega_{DM} \sim 0,3$
- Nem barionikus (ismeretlen), gyengén hat kölcsön a barionikus anyaggal
  - „forró” (közel fénysebességű, HDM): neutrínók, ha van tömegük (ma: van de kevés)
  - „hideg” (lassú, CDM): **Weakly Interacting Massive Particle (WIMP) LSP?**
- egyelőre nem sikerült megtalálni

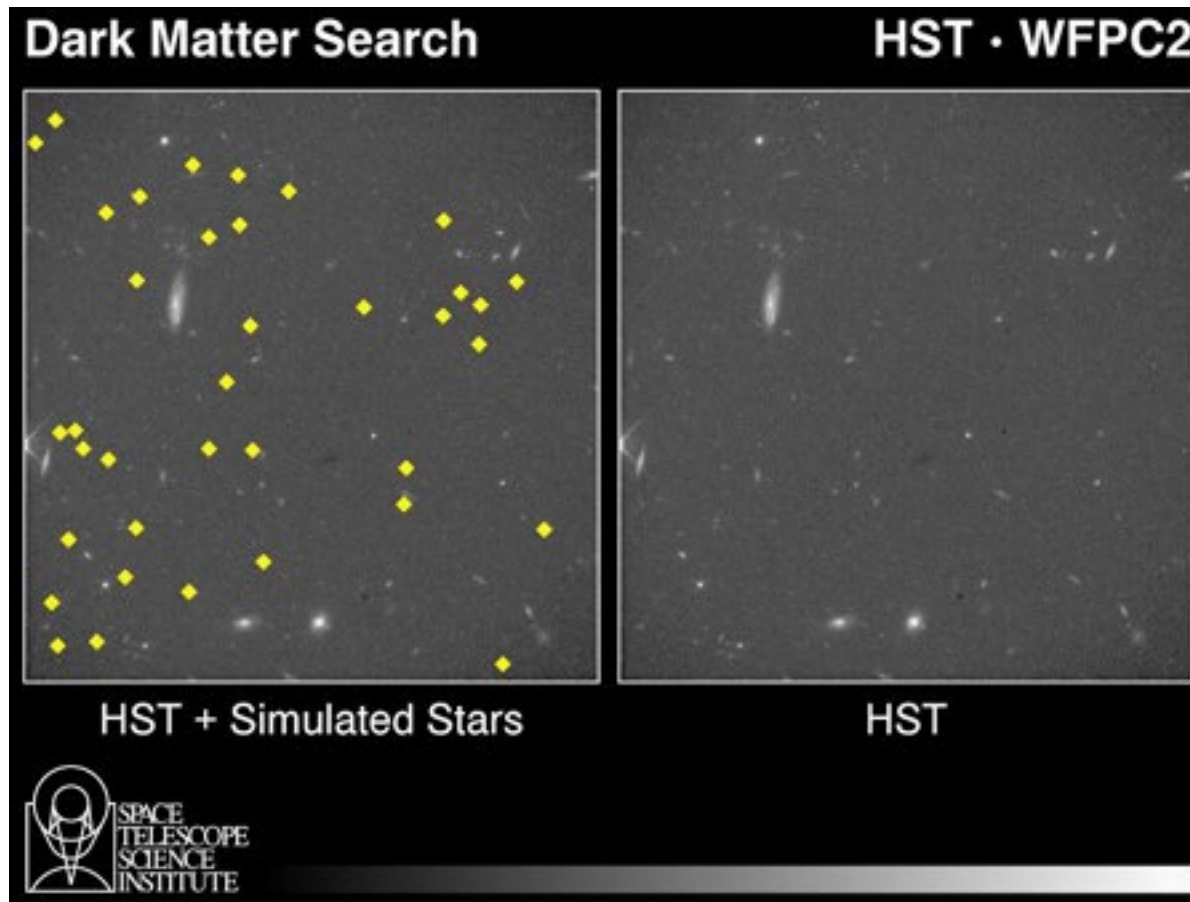
Netalán a gravitáció módosul nagy skálán?

Bolygók

- 155-t ismerünk a Naprendszeren kívül (2005. júniusi adat)
- Észlelésük: csökkentik a csillag fényességét, ha elhaladnak előttük
- Általában nem jelentős a tömegük a „napuk” tömegéhez képest

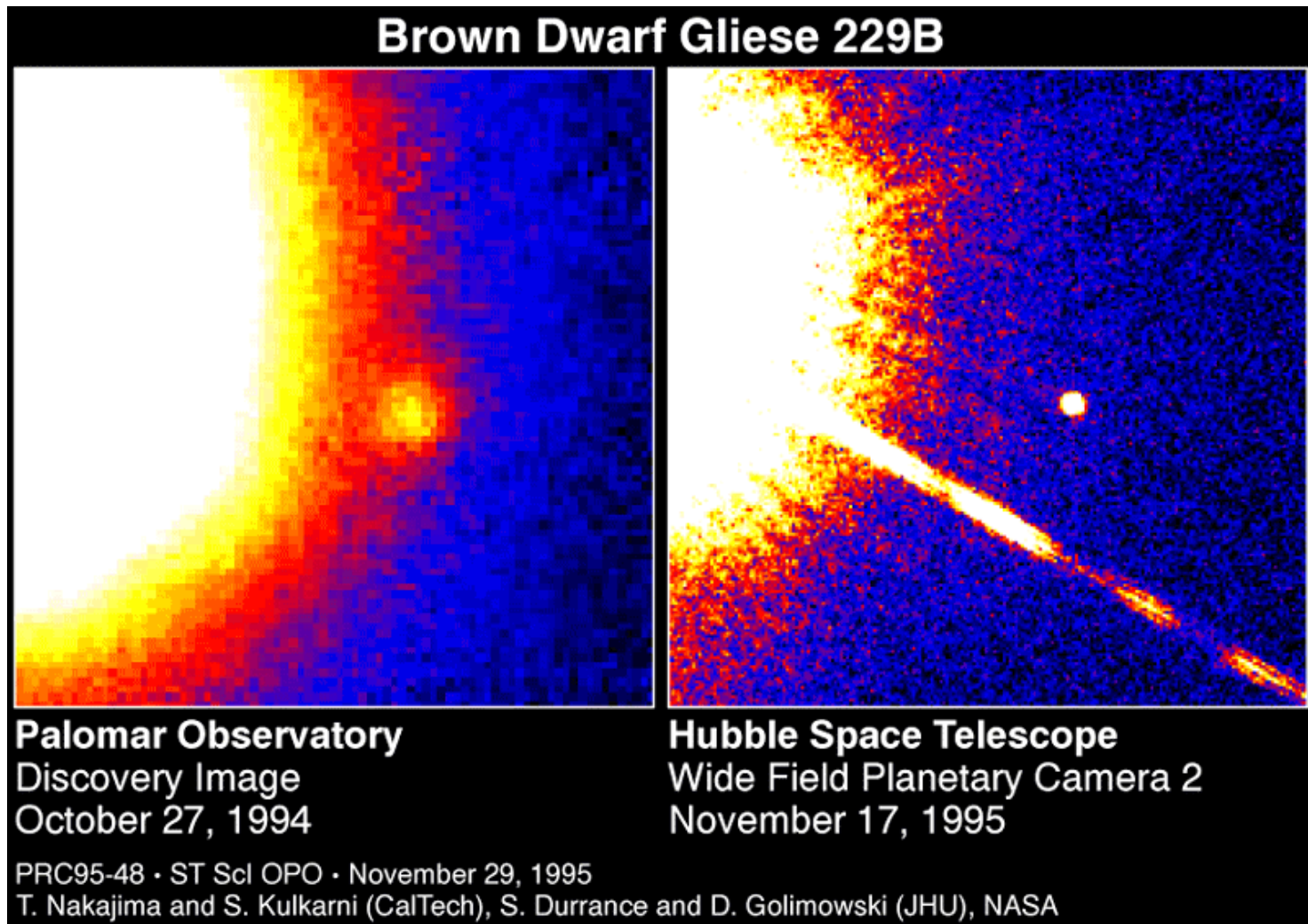
Fehér törpék

Kevés

MACHO-k

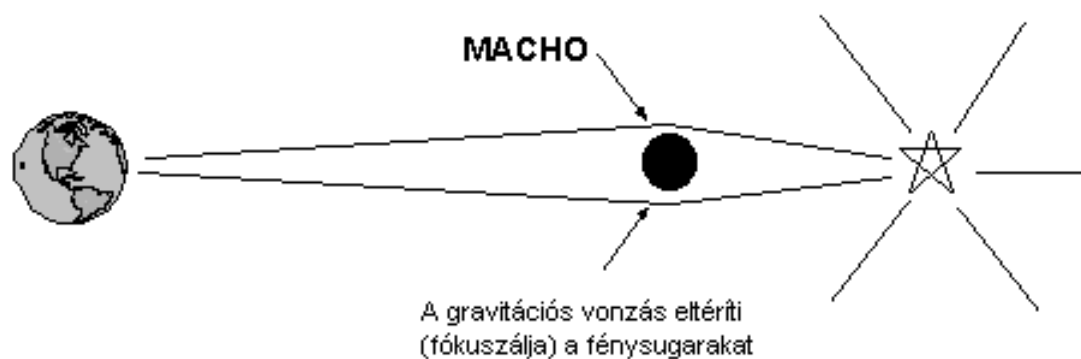
- Közvetlen kimutatásuk nehéz, mert nem világítanak

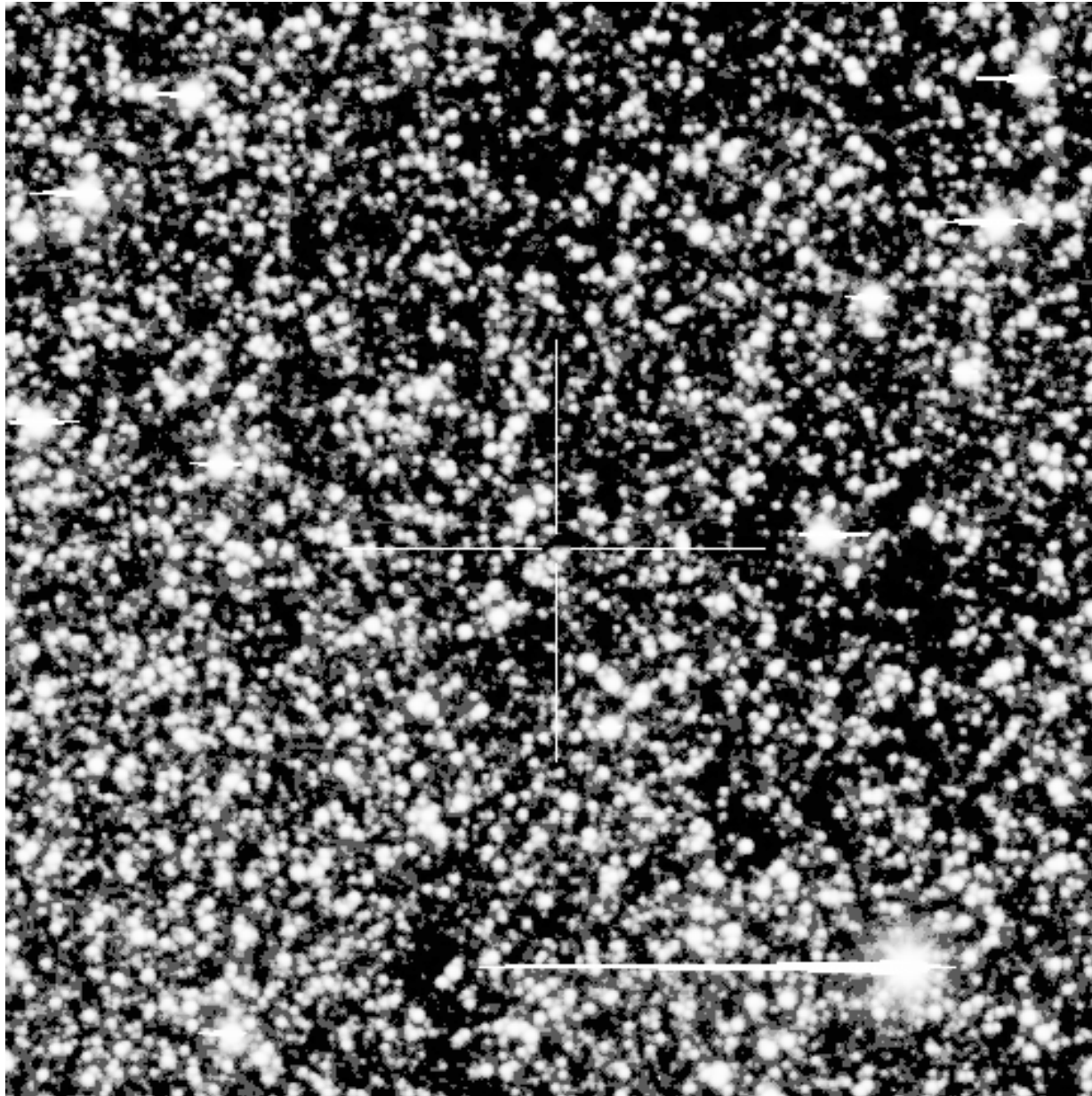

MACHO-k

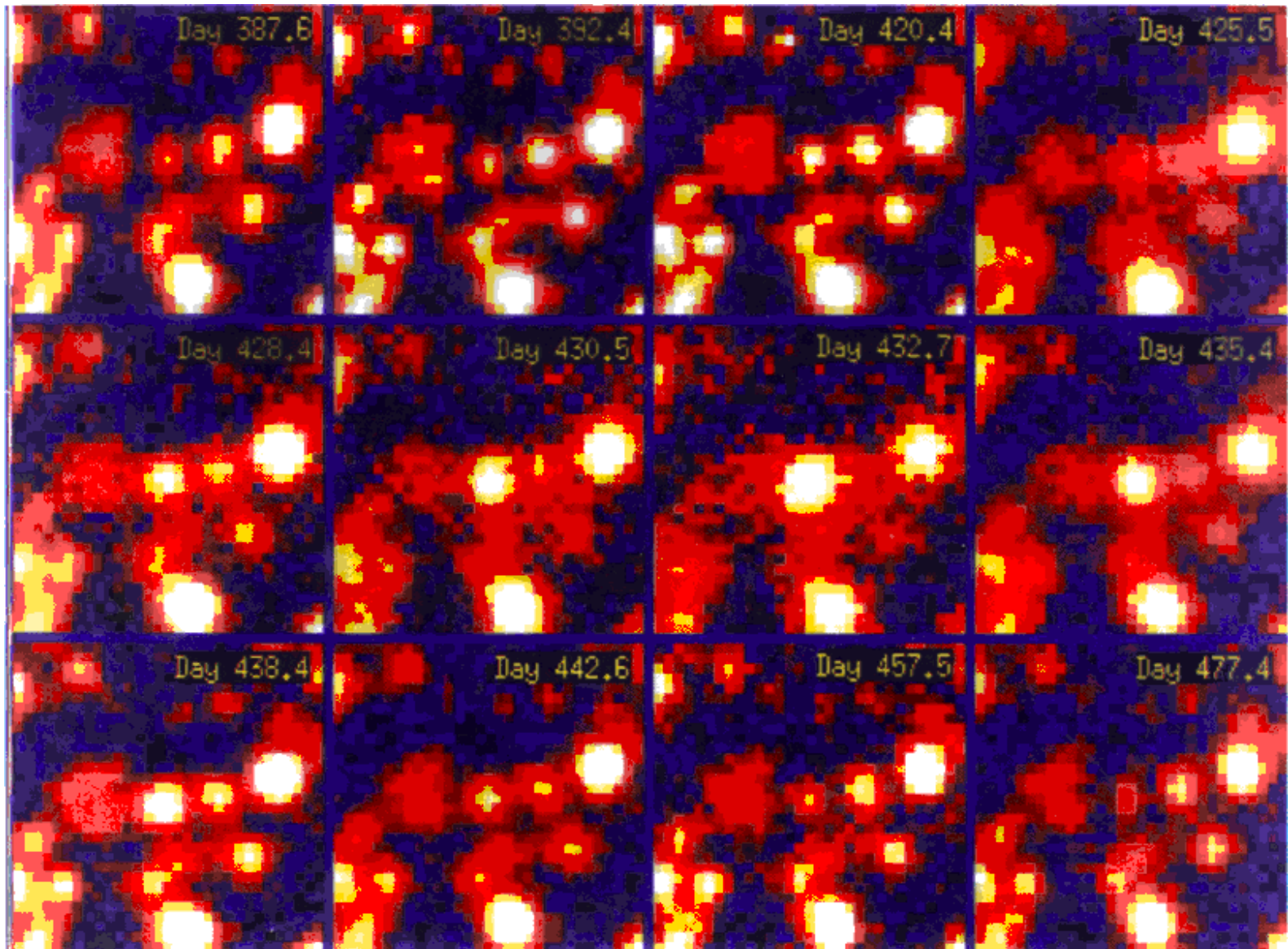
- Közvetlen kimutatásuk nehéz, mert nem világítanak
- Közvetve: gravitációs mikrolencsehatás

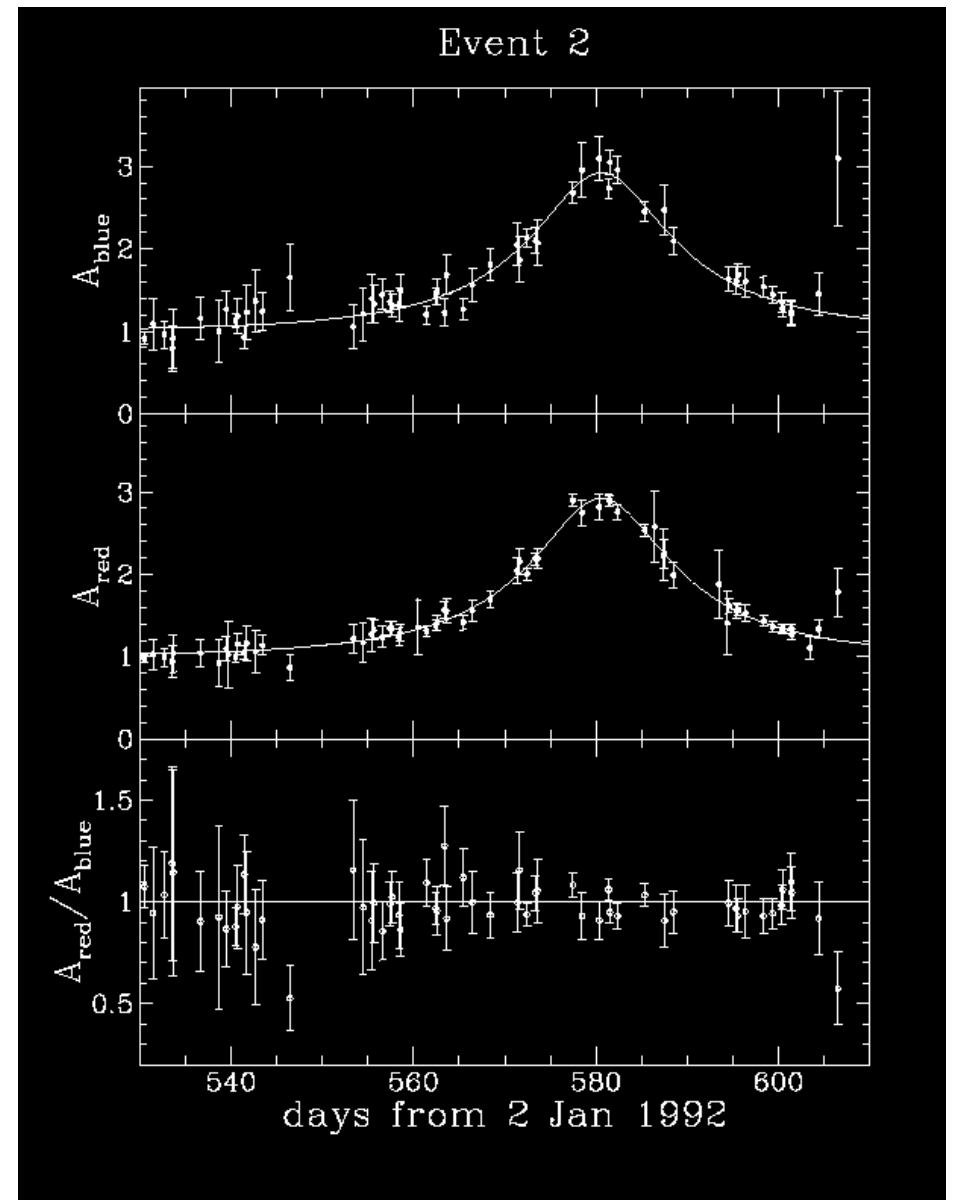
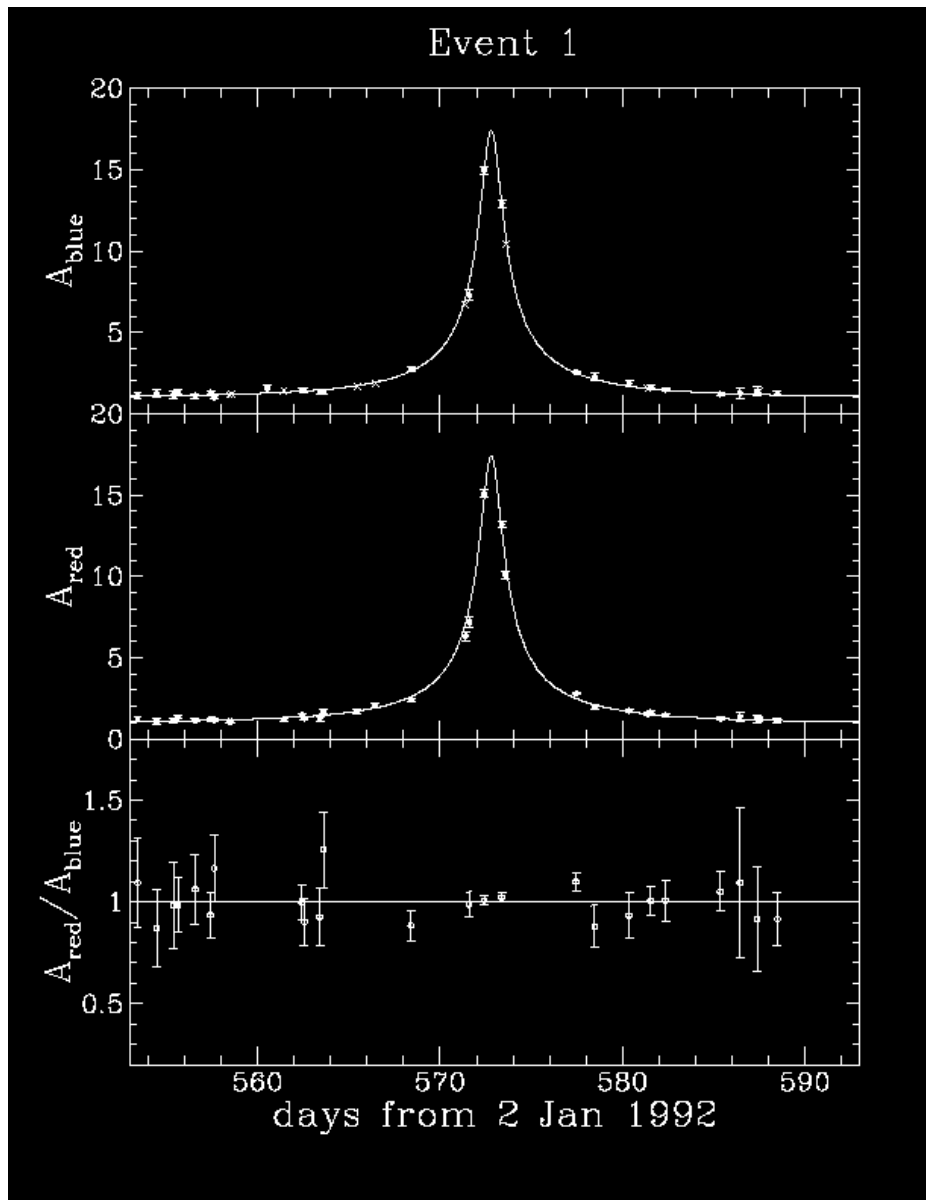
MACHO: tű a szénakazalban

Egy fókuszáló MACHO hatása

A MACHO-k fényesedési görbéi

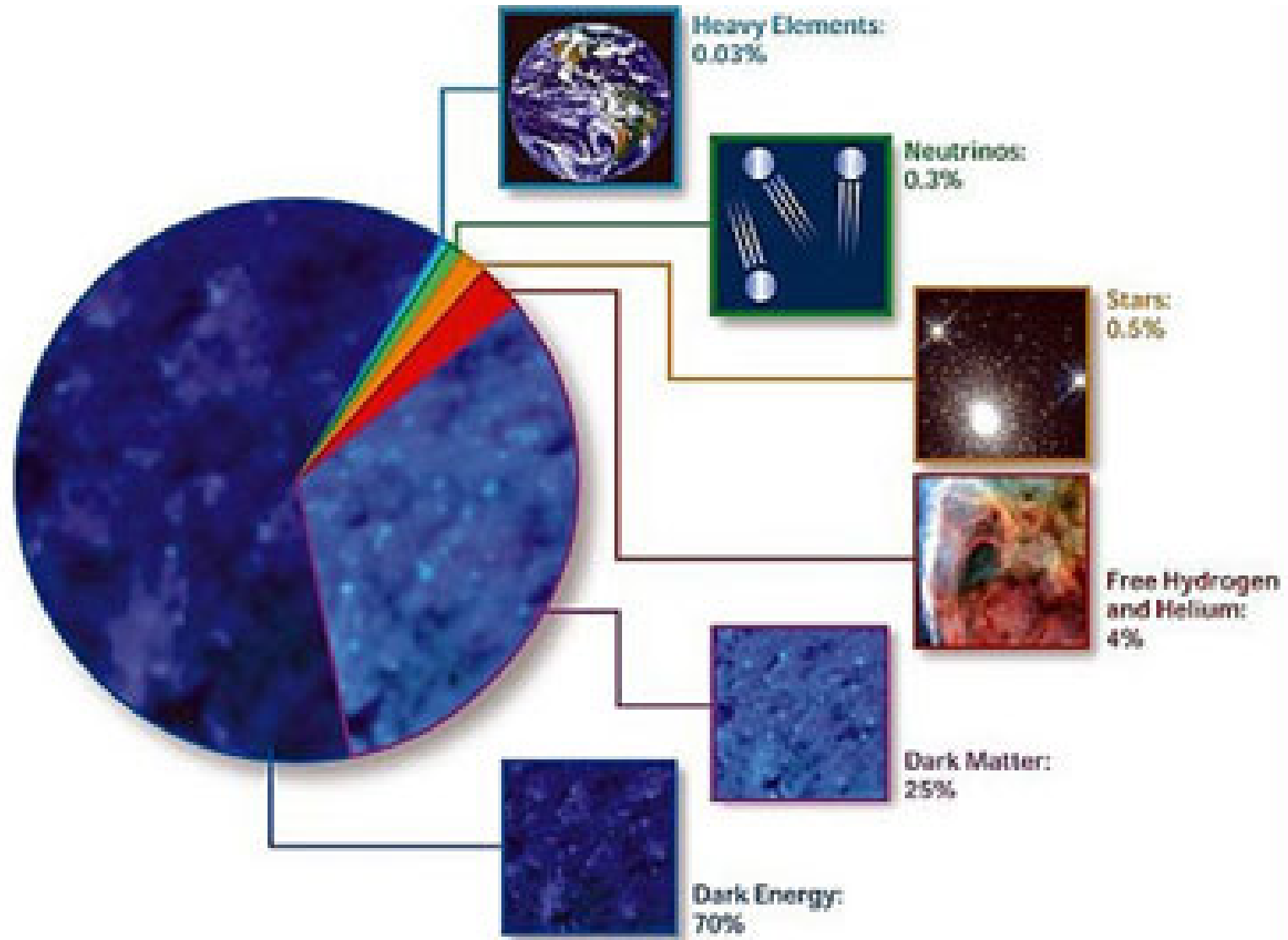
Mi lehet a sötét anyag?

- Nem barionikus (ismeretlen), gyengén hat kölcsön a barionikus anyaggal
- Az LHC-n felfedezhető (pl. legkönnyebb szuperszimmetrikus részecske)

A sötét energiáról

- Az üres tér energiája(???)
- A sűrűsége a tágulás során állandó, mindenhol ugyanakkora (nem sűrűsödik be!)
  - Kozmológiai állandó?
(Negatív nyomás a VE állapotegyenletében, aminek hatására a tér gyorsulva tágul.)
  - Kvintesszencia?
(Ismeretlen skalártér - talán a Higgs tér? -, amely potenciáljának nem az abszolút minimumában van, ahhoz közeledik a tágulás során, így folyamatosan energia áramlik a térbe)

A VE összetétele részletesebben

Fekete lyukak

fekete lyuk? nem

Eseményhorizont

Szökési sebesség:

$$v_{\text{II}} = \sqrt{\frac{2GM}{R}} \leq c$$

Fejezzük ki R -t, határesetben ⑨ Schwarzschild-sugár:

$$R_s = \frac{2GM}{c^2}$$

Eseményhorizont

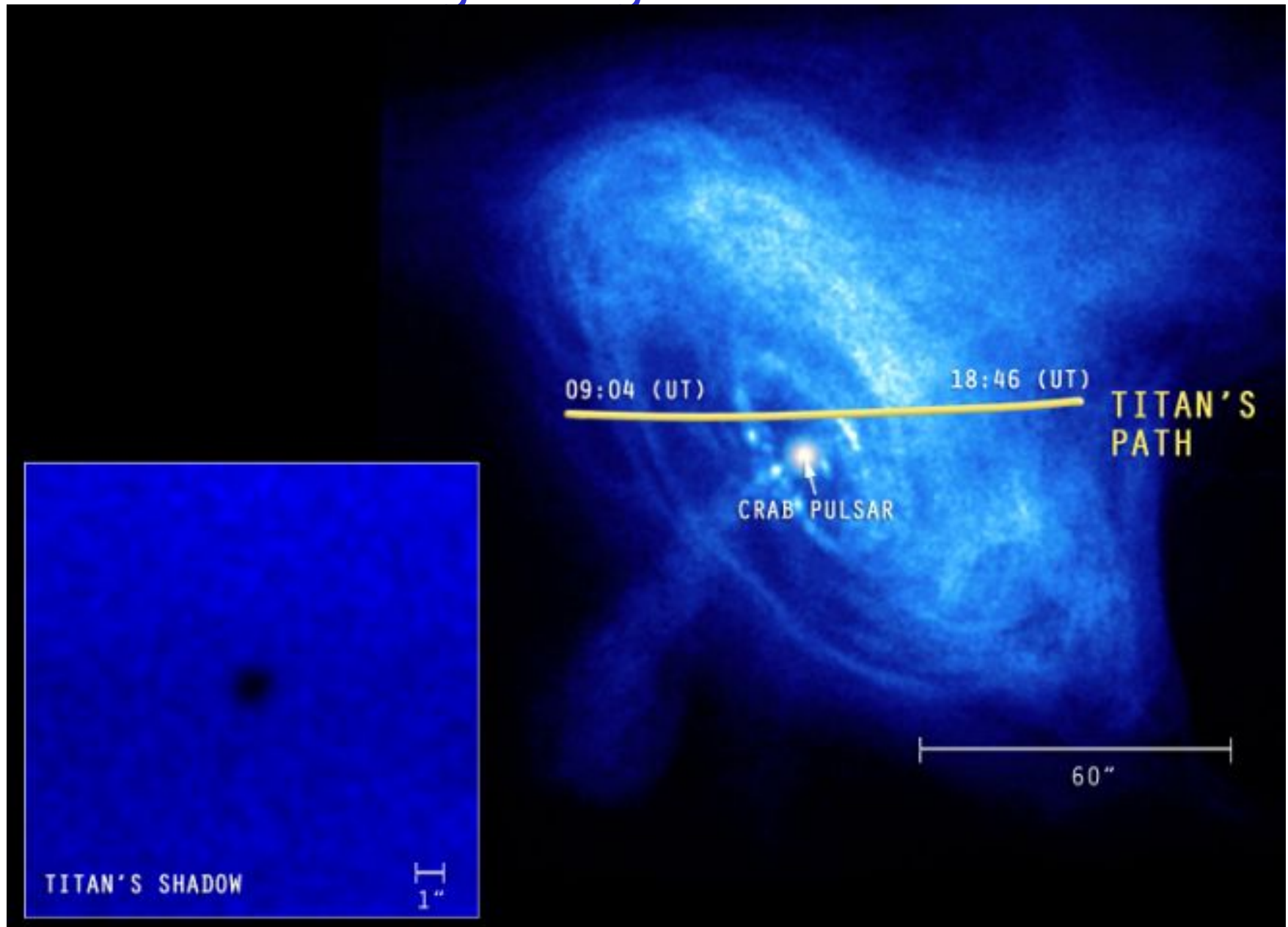
	$\frac{M}{M_{\text{nap}}}$	$R_s = 2 \frac{GM}{c^2}$	$\rho_{R_s} \left(\frac{g}{\text{cm}^3} \right)$
Föld	10^{-7}	9 mm	$2 \cdot 10^{27}$
Nap	1	3 km	$2 \cdot 10^{16}$
galaxis	10^{11}	0,3 fényév	$2 \cdot 10^{-6}$
Világegyetem	10^{22}	$3 \cdot 10^9$ fényév	$2 \cdot 10^{-28}$

Egy csillag élete

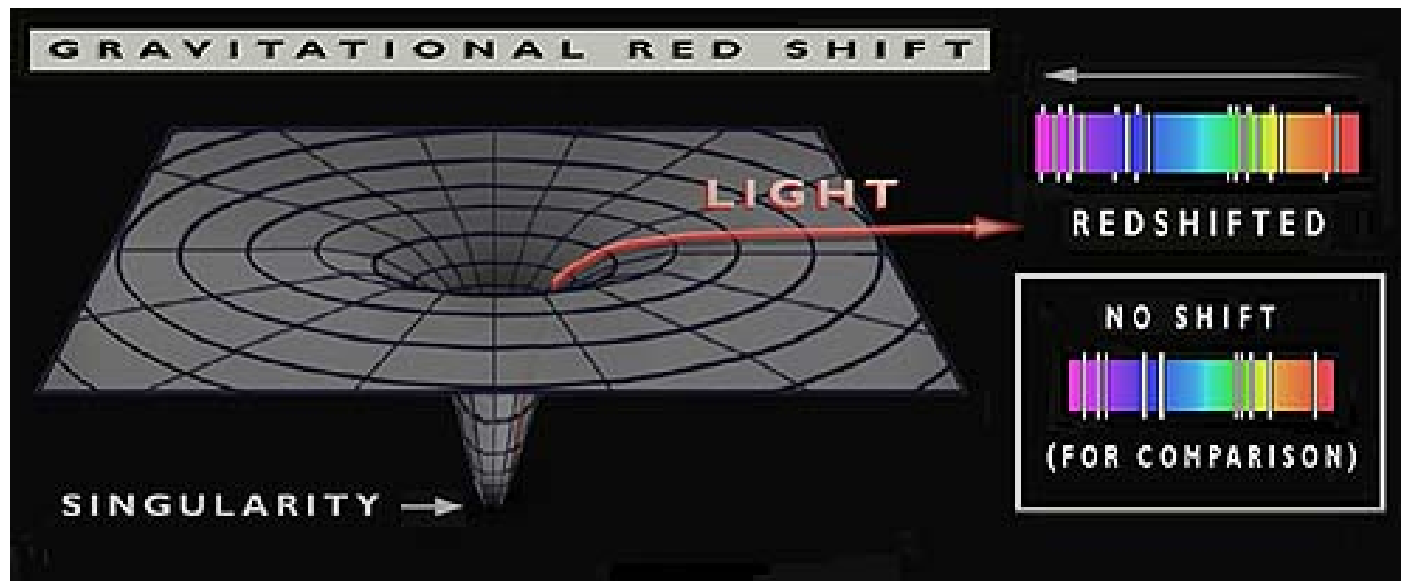

Öreg csillagok elmélete

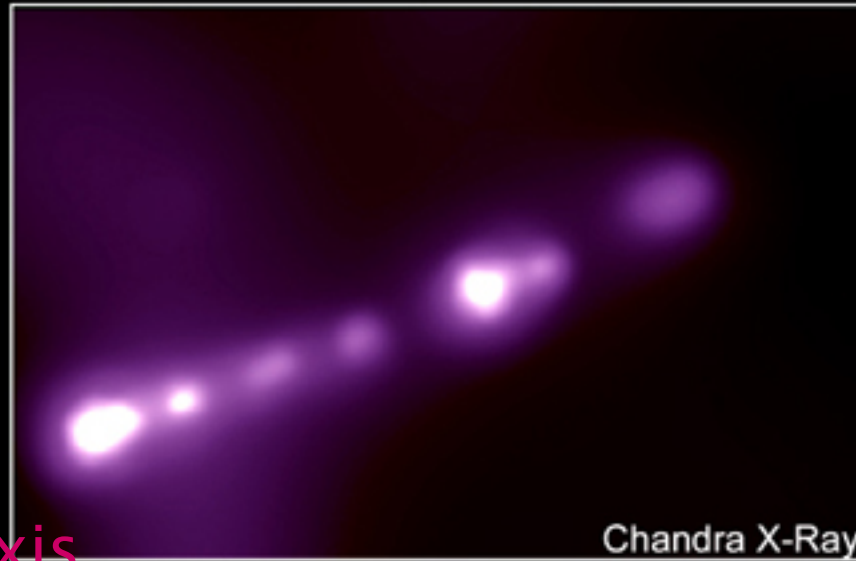
Fekete lyuk

- Kritikus tömeg felett a neutroncsillag sem stabil: fekete lyuk (=anyag a saját eseményhorizontján belül) keletkezik (elméleti jóslat)
- A fekete lyuk közelében c állandó, $v \rightarrow 0$: gravitációs vöröseltolódás $\Rightarrow$ csak közvetett bizonyíték lehetséges (gravitációs hatás)

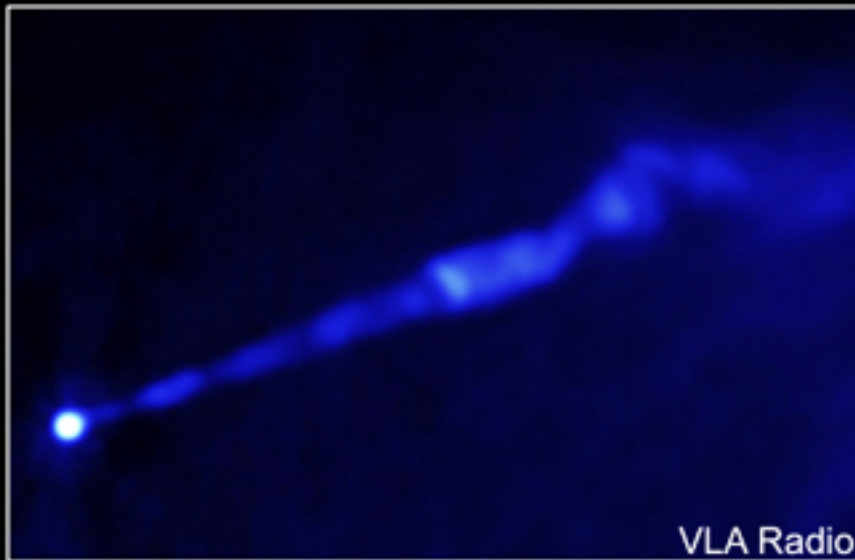

Fekete lyuk észlelése: gázkilövés

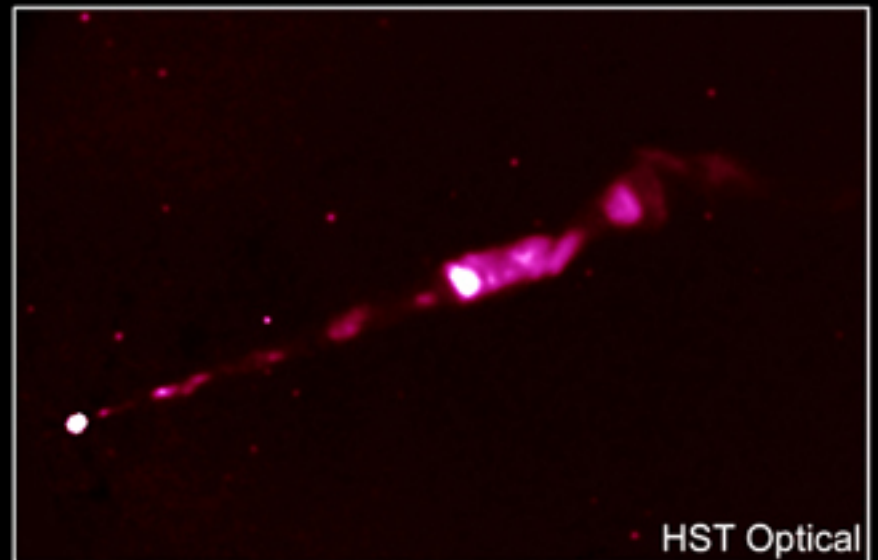
M87 galaxis

Chandra X-Ray

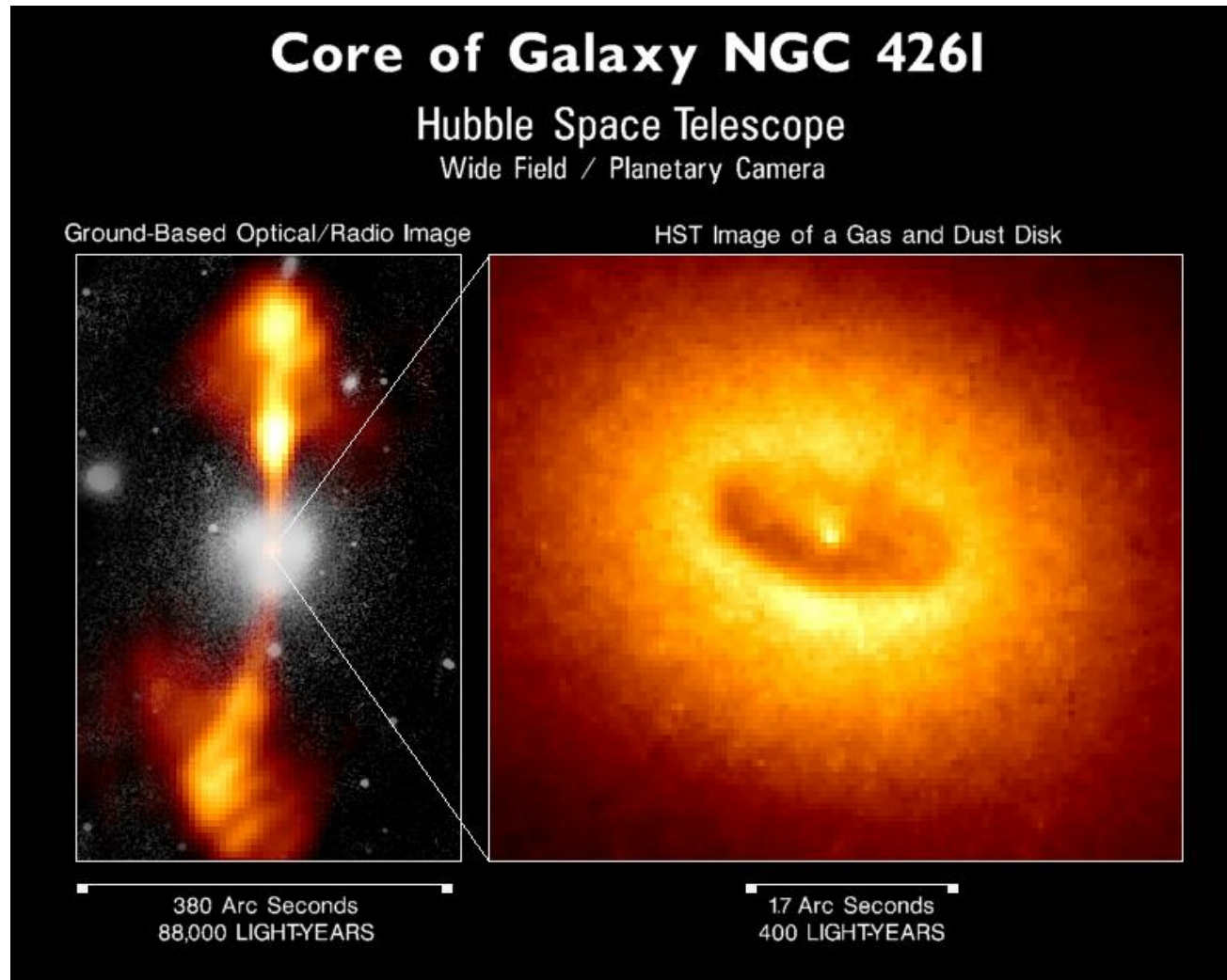

VLA Radio

HST Optical

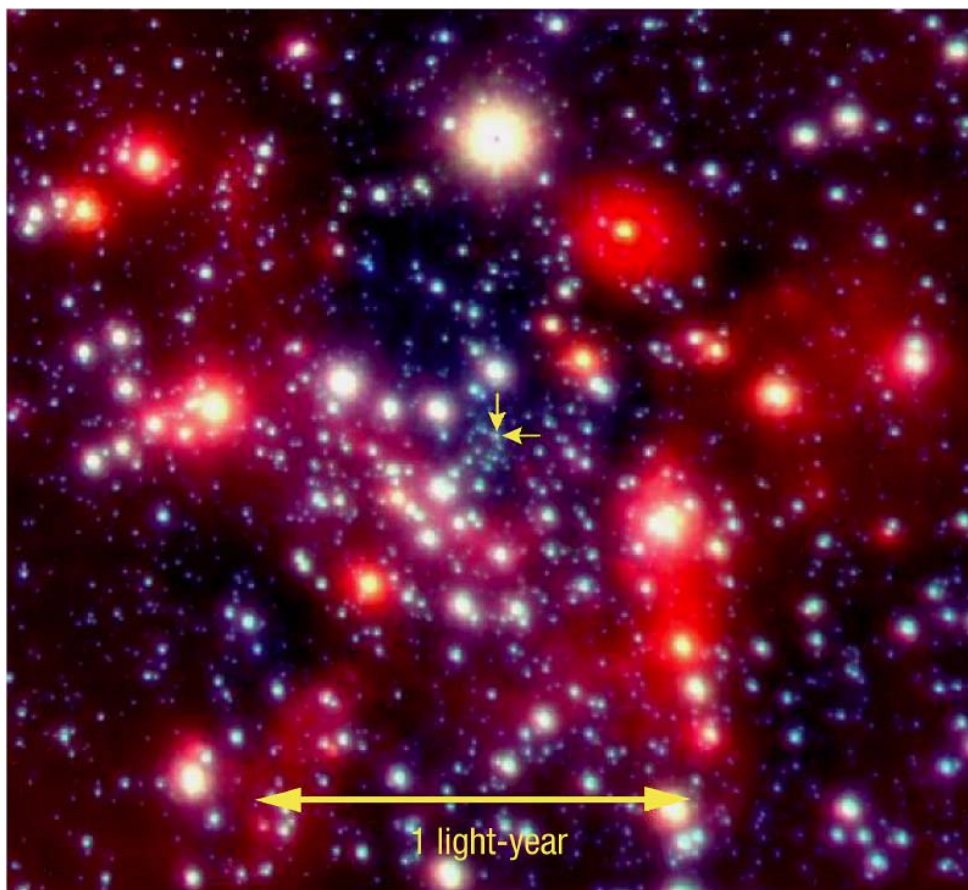
Fekete lyuk észlelése: gázkilövés

NGC 4261 galaxis

Fekete lyuk észlelése: gravitációs hatás

The Centre of the Milky Way
(VLT YEPUN + NACO)

ESO PR Photo 23a/02 (9 October 2002)

© European Southern Observatory

A Tejút közepe

A fekete lyukak nem feketék

- Fekete lyuk mellett csökkenhet az entrópia?!
(gáztartályok) => sérül a hőtan II. főtétele?
- S. Hawking:
  - az eseményhorizonton kibocsátott fénysugarak nem közelednek egymáshoz
  - ha anyag hullik bele, az eseményhorizont nő
- => olyan, mint az entrópia
- J. Bekenstein: jellemezzük a fekete lyuk entrópiáját eseményhorizontjának felületével
- => nem sérül a II. főtétel
- Entrópia > 0 => hőmérséklet > 0
  - ⇒ Hőmérsékleti sugárzás!
- ⇒ Hawking (1973): a fekete lyukak sugároznak?

A feketelyuk-sugárzás (pop) elmélete

- vákuum tele virtuális részecskepárokkal (Lamb eltolódás igazolja)
- A fekete lyuk eseményhorizontja mellett keletkező virtuális pár egyik tagja a lyukba esik=> a partner valódi részecskeként jelenik meg
- A Naptömegű fekete lyuk hőmérséklete 100nK => nyelő
- Kistömegű ($\sim 1Eg$) fekete lyuk többet sugároz, mint amennyit elnyel ($\sim 10\text{GW}$ teljesítménnyel) => 15 milliárd év alatt elpárolog, végül felrobban, ami észlelhető (Cserenkov sugárzás)